

JOVO POPOVIĆ

Doprinos historiografiji narodnooslobodilačkog rata i revolucije

(Zbornik »Oslobođenje Hrvatske 1945. godine«)

U izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske objavljena je koncem 1986. godine značajna publikacija sa tematikom iz narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije — Zbornik radova o oslobođenju Hrvatske 1945. godine. Riječ je o saopćenjima izloženim na znanstvenom skupu u Zagrebu od 22. do 24. maja 1985. godine, povodom četrdesetogodišnjice oslobođenja zemlje, što je bio inspirativan podsticaj za kompleksno i sveobuhvatno sagledavanje svih relevantnih činilaca i historijskih okvira završne etape narodnooslobodilačke borbe na tlu Hrvatske. Bila je to još jedna prilika da se ispuni osjetna praznina u našoj novijoj historiografiji, i da se zabilježe i sačuvaju od zaborava sva ona zbivanja, stanja i relacije posljednje godine rata, kad smo trijumfalno završavali najslavnije i najsudbonosnije razdoblje naše historije — četvorogodišnju narodnooslobodilačku borbu.

Svojim obimom — više od 720 stranica, sadržajem — 56 radova, obiljem analiziranih činjenica i dokumenata, primjenjenim metodološkim postupcima, kao i nivoom korišćenja izvorne građe, Zbornik je, sa punim pravom, moguće svrstati u kategoriju serioznijih naučnih publikacija, čija je osnovna vrijednost u tome

što podstiče na daljnja historiografska istraživanja i što istovremeno nudi i mnoge odgovore na kardinalna pitanja iz naše novije povijesti. Istina, treba reći da se znanstveni skup u Zagrebu nije podjednako uspješno bavio svim temama iz okvira ove problematike, posebno vojnom dimenzijom, što je imalo za posljedicu ne cjelovito i nekonzistentno analiziranje mnogih značajnijih vojnih operacija i dejstava, posebno onih koje su izvodile jedinice Prve, Druge i Treće armije. Organizator skupa se očigledno opredijelio za mnogo širi spektar tema, uključujući i neke aspekte poslijeratne izgradnje, čime je dobijeno na jednoj, a izgubljeno na drugoj strani: ima od svega pomalo u nekim domenima čak i previše, ali ono što je bitno, što je glavni predmet rasprave — oslobođenje Hrvatske 1945. godine — ne vidi se dovoljno jasno, pregledno, sa naznakom težišnih elemenata.

U cjelini uzev, sve radove *Zbornika* moguće je svrstati u desetak tematskih oblasti: (1) strateški problemi revolucije i izgradnje narodne vlasti — 11 naučnih saopćenja; (2) vojna komponenta — 6 saopćenja; (3) političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta — 12 radova; (4) klasno-socijalni aspekt pripadnika oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta — 3 saopćenja; (5) odnosi i suradnja sa saveznicima — 2 saopćenja; (6) kompleks organizacije zdravstvene službe — 2 saopćenja; (7) privreda i privredne djelatnosti — 3 saopćenja; (8) kultura i prosvjeta — 4 rada; (9) regionalna tematika — 8 saopćenja; (10) snage i akcije kontra-revolucije — 4 saopćenja. Drugi, obimom znatno manji dio knjige čine diskusije učesnika u naučnoj raspravi (15 diskutacija), čija je osnovna vrijednost u tome što se pokušalo potpunije i iz više uglova osvijetliti neke od problema pokrenutih referatima i saopćenjima.

*

Najtemeljitije je istraživano i uglavnom znalački predočeno angažiranje pojedinih društvenih klasa i slojeva u narodnooslobodilačkom pokretu i ratu, odnosno klasno-socijalna struktura boraca i starješina Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske. Radovi Stipe Suvara, Pere Nasakande i Igora Graovca uvjerljivo su dokazali gotovo sve teze autora, posebno one koje imaju širi teorijski domet.

Stoga i primjedbe koje možemo dati imaju uglavnom marginalni značaj: u saopćenju P. Nasakande seljaci — sezanci, tj. pečalbari, uvršteni su u kategoriju »seljaka«, što očigledno nije ispravno (bataljon ličkih prvoboraca »Marko Orešković Krntija« imao je po spisku 225 seljaka, a zapravo su sve to bili sezonski radnici ili radnici na unskoj pruzi), a borački sastav 11. korpusa »pripisan« je isključivo Hrvatskom primorju i Istri mada je riječ, prvenstveno, o Lici i Gorskom kotaru,¹ dok I. Graovac u svom, inače veoma zapaženom referatu na više mjesta izvlači zaključak o tome da su radnici »predstavljali osnovnu i vodeću snagu revolucionarnog pokreta u nas«, što se očito ne može prihvatiti s obzirom na realno stanje.

Gotovo u istoj ravni izvedena je i analiza klasno-socijalne strukture organa narodnooslobodilačke vlasti i Partije. Tome je, svakako, najzapaženiji doprinos dao jedan od autoritativnih istraživača povijesti Komunističke partije Hrvatske dr Ivan Jelić, čijem radu se mogu uputiti samo dvije primjedbe — o uklanjanju Andrije Hebranga iz rukovodstva KP Hrvatske i o funkcijama dr Vladimira Bakarića. U svom saopćenju *Komunistička partija Hrvatske u završnoj etapi narodnooslobodilačke borbe* dr Jelić je upotrijebio nepreciznu ocjenu da je Hebrang »povučen sa svoje funkcije«, što nije sasvim tačno jer je on smijenjen zbog svojih nacionalističko-separatističkih stavova i djelovanja, našta je ukazao u diskusiji i V. Berčić, replicirajući na referat dr Jelića.² Ovdje nije na odmet ponoviti ocjenu koju je Edvard Kardelj dao još 1944. godine o Hebrangu: »On se stalno boji da ne bi neki jugoslovenski centralizam okrnjio Hrvatskoj neka njena nacionalna prava, dok sa druge strane ima upravo paničan strah pred — kako on kaže — 'separatističkim' tendencijama Dalmacije.«³ Što se tiče imenovanja Vladimira Bakarića za sekretara CK KPH Jelić piše kako je Vlado Bakarić bio član Biroa CK KPH »do sredine prosinca 1941«, a potom od sredine listopada 1944, što označava »na neki način njegov povratak u Politburo CK KPH«. Međutim, on je izgubio iz vida da preuzimanjem dužnosti političkog komesara GŠ Hrvatske, decembra 1941. godine, dr Vladimir Bakarić nije izostavljen iz Biroa.

¹ Petar Kleut, *Jedanaesti korpus NOVJ*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.

² *Oslobođenje Hrvatske 1945*, prilog I. Jelića, str. 51; diskusija V. Berčića, str. 704.

³ Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1945*, sv. II, »Školska knjiga«, Zagreb, 1981, str. 313; Arhiv CK SKJ 1944/576.

CK KPH, što uostalom potvrđuje i izvještaj Vlade Popovića drugu Titu 1942. godine,⁴ a i sam Jelić na drugom mjestu piše: »Nakon upućivanja I. Marinkovića za rukovoditelja Povjerenstva u Zagrebu umjesto G. Jankeša (maj 1942. godine), u Birou CK KPH ostali su samo V. Popović i V. Bakarić.«⁵

*

Najcjelovitiju sliku vojnih dejstava za oslobođenje Hrvatske dao je general-potpukovnik Fabijan Trgo. Njegov prilog, međutim, nije dovoljan za uobličavanje svih aspekata vojnih operacija, vođenih koncem 1944. i prvih mjeseci 1945. godine, pogotovo što su se ostali autori ograničavali samo na konkretne akcije, jedinice i regije — bez sagledavanja cjeline. Otuda u svim priložima »vojnog« karaktera ima podosta praznina i nedorečenosti, ali je još veći problem u tome što šest saopćenja iz domena vojnooperativne tematike ne omogućavaju čitaocu da sagleda sav zamah, složenost i dubinu operacija i borbenih dejstava Narodnooslobodilačke vojske i Jugoslovenske armije u završnim bitkama za oslobođenje Hrvatske, od ljeta 1944. godine do 15. maja 1945. godine. Potpuno su izostavljene neke, po našem mišljenju ključne teme, dok su druge prikazane samo fragmentarno, u natuknicama. Tako se npr. samo usputno spominju operacije Četvrte armije u Lici, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri, a o riječkoj operaciji nisu date čak ni najrelevantnije činjenice, iako *Zbornik* ima posebno saopćenje *Veze fronta i pozadine u borbama za oslobođenje Rijeke*. Još je veći propust što veličanstvene borbe i pobjede jedinica Prve i Treće armije na tlu Hrvatske, u aprilu i maju 1945. godine, nisu gotovo ni zahfležene, tako da čitalac ostaje prikraćen ne samo u spoznaji historijske istine već i u sagledavanju cjeline događaja, a prije svega u procjeni ogromnih žrtava koje su borci ovih armija dali u danonoćnim bitkama za konačno oslobođenje.

Samo u borbama sjeverno od Save naše jedinice su od početka aprila do 15. maja 1945. imale preko 26.000 boraca izbačenih iz stroja, od kojih više od 8.000 poginulih, što je dovoljan indikator da se toj temi posveti znatno više pažnje i prostora.

⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (u daljem tekstu *Zbornik NOR-a*), tom V, knjiga 5, str. 63.

⁵ Ivan Jelić, *Isto*, str. 217.

U procjeni obostranih dejstava naših i neprijateljskih snaga moguće je uočiti dosta nepreciznih formulacija i tvrdnji. Prva od njih odnosi se na planove, mogućnosti i dejstva njemačke armije u toku izvođenja završnih operacija Jugoslovenske armije. Tvrdi se da njemačke oružane snage nisu bile kadre da sputaju inicijativu naših jedinica i poremete njihove planove za izvođenje ofanzive, iako historijske činjenice ne govore u prilog tome. Očito su pobrkane relacije općeg i posebnog; snaga i borbena angažiranost naših jedinica na kopnu, moru i zračnom prostoru u proljeće 1945. godine garantirali su sigurnu pobjedu nad udruženim okupatorsko-kvislinškim vojnim formacijama, a to znači i konačno oslobođenje zemlje vlastitim snagama (pri čemu nikada ne gubimo iz vida ni opći strategijsko-politički položaj Jugoslavije u okviru antihitlerovske koalicije), ali iz toga ne treba izvlačiti zaključak kako je protivnik bio maltene razbijen i u potpunom rasulu. Naprotiv, moglo bi se čak reći da su Nijemci uspjeli mnogo više nego što su to predviđali planovi Generalštaba JA i pojedinih armija. Dokaz tome je odgađanje forsiranja Save (bosanske grupe divizija 1. armije), odnosno Drave i Dunava (12. korpusa 3. armije), zadržavanje bosutske grupe divizija Prve armije u rejonu Vrbanje od 5. do 12. aprila, gotovo naivno uletanje jedinica Prve armije na đakovački, a potom i slavonsko-brodski front, zadržavanje Prve armije na Ilovi od 25. aprila do 4. maja uz ogromne obostrane gubitke, i dr. Danas sasvim pouzdano znamo da je obaviještenost najviših komandi JA o neprijatelju i njegovom rasporedu bila prilično mala, te da je, između ostalog, zahvaljujući i tome feldmaršal Ler uspio — uz ogromne gubitke — održati Đakovo i Slavonski Brod, odnosno svoje položaje na Ilovi, onoliko dana koliko je bilo potrebno njegovim snagama u Bosni da se izvuku preko Save u pravcu Zagreba. U tim borbama neprijatelj je očito ispoljio visok stupanj upornosti i vještine, koju često nepotrebno previđamo i omalovažavamo — potcjenjujući time i sopstvene uspjehe.

Druga krupna slabost vojne tematike *Zbornika* odnosi se na izuzetno površno, gotovo usputno razmatranje dejstava Prve, Druge i Treće armije na teritoriji Hrvatske u završnim operacijama. Izuzetak čine samo dva priloga: Đure Zatezala, koji piše o karlovačkoj operaciji, koju su izvele divizije Druge armije i Četvrtog korpusa, i general-pukovnika Radojice Nenezića, čije saopćenje razmatra borbena dejstva 28. slavonske divizije, ali u širem vojno-političkom kontekstu. Ono što oba teksta izdvaja od većine drugih jeste njihova historijsko-dokumentaciona vrijednost, pri čemu su

oba autora ispoljila ne samo izuzetan osjećaj za detalj već i za sintezu najvišeg nivoa. Upravo zbog toga i zbunjuje prenatraglašenost opterećenost teksta generala Nenezića dokazivanjem o ulasku jedinica 28. divizije u Zagreb, posebno polemički tonovi, kao osvrt na riječi general-pukovnika Milutina Morače, tadašnjeg načelnika Štaba Prve armije, koji je, navodno, pred TV kamerama izjavio da su u Zagreb prve ušle dvije brigade 45. srpske divizije. Ne ulazeći u širu raspravu u spornoj temi, napominjemo da je general Morača u tekstu *Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofanzivi za oslobođenje Jugoslavije* napisao da su »28. i 45. divizija 2. armije prodrle ka Zagrebu i 8. maja oko 11 sati ušle u grad«.⁶

Ovoj skupini radova pripada na određeni način i saopćenje Narcise Lengel-Krizman *Oslobođenje Zagreba*, u kojem se više bavi zbivanjima u samom gradu i ustaškim planovima nego naslovljenom temom. Pišući o 10. korpusu, ona tvrdi kako su njegove jedinice »izdvojene iz sastava Treće armije«, imale zadatak da napadnu Zagreb sa sjevera (1. armija napada sa istoka, a 2. sa juga), jer bi »tako na zapadu ostao privremeno slobodan put za neprijateljsko povlačenje i evakuaciju«. Takvu tvrdnju još nismo imali prilike da pročitamo niti da pronađemo u bilo kojem dokumentu i sačuvanom izvještaju Generalštaba JA i štabova armija, a sličnog nivoa vrijednosti je i formulacija o tome kako je Generalštab JA u svoje planove kalkulirao i »opasnosti da neprijateljske snage budu opkoljene u Zagrebu«. O učešću 10. korpusa u borbama za oslobođenje Zagreba, kao i o dometu i efektima njegovog angažovanja, čule su se na skupu i dosta oprečne tvrdnje, najčešće historijski nedovoljno utemeljene i dokumentirane. U pomenutom saopćenju Narcise Lengel-Krizman rečeno je npr. da se 10. korpus uoči 9. maja »probijao u pravcu Zagreba lomeći otpor neprijatelja na sjeveroistoku, štiteći tako bokove Drugoj armiji«, što je dvostruko netočno: niti se probijao pod borbom — već je nastupao usiljenim maršem, niti je obezbjeđivao bokove Drugoj armiji, jer s njenim jedinicama nije imao nikakvog kontakta prije ulaska u Zagreb. Štab Treće armije je 6. maja u 9 sati naredio 10. korpusu da »sa 32. i 33. divizijom nastupa opštim pravcem s. Kamešnica — s. Kalnik — Visoko«, te da »najkraćim pravcem izbija na prostori ju Gornji i Donji Brestovac« odakle »produžava nastupanje i napada Zagreb« tako »da čim prije izbije na Savu i odsječe odstup-

⁶ M. Morača, *Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofanzivi za oslobođenje Jugoslavije*, Zbornik »Za pobjedu i slobodu«, učesnici govore, knjiga 9, Beograd, 1986, str. 160.

nicu Zagreba kod s. Zaprešić i Podsused.«⁷ U zapovijesti je posebno naglašena »važnost izvršenja što bržeg pokreta«, što isključuje bilo kakove kalkulacije o navodnom ostavljanju »slobodnog puta za povlačenje neprijatelja« u pravcu zapada, a pogotovo onu o strahovanju Generalštaba JA da ne dođe do opkoljavanja neprijateljskih snaga u gradu. Na žalost, naše jedinice nisu dejstvovalе dovoljno brzo i energično, pa se zato i moglo dogoditi da neprijatelj izvuče glavninu svojih snaga prije nego što su je naše jedinice uspjele sustići i uništiti. Tek kada je od Štaba Treće armije i iz vijesti ustaške »krugovalne postaje« Zagreba saznao da njemačko-ustaške snage neće braniti grad, Štab 10. korpusa je odlučio da promijeni pravac nastupanja sa padina Kalničke gore i da »sa korpusom 8. o. mj. u 03,00 sata krenemo direktno u Zagreb pravcem Sv. Peter — Orehovec — Sudovec — Bisag — Komin — Sv. Ivan Zelina — Sesvete — Zagreb«.⁸ Zatim je uslijedilo i pretpotčinjavanje 10. korpusa Štabu Prve armije; prvo naređenje komandanta Prve armije, general-lajtnanta Peke Dapčevića, Štab 10. korpusa je primio radio-gramom 7. maja predveče, što isključuje svaku odgovornost Prve armije i njenog načelnika Štaba za tempo nastupanja jedinica 10. korpusa i njihov pravovremeni ulazak u Zagreb.⁹ Kada je Štab 10. korpusa primio ovu zapovijest, 28. slavonska divizija se nalazila već pred Zagrebom, na ulazu u grad.

Zablude o povlačenju ustaša

Tema o oslobođenju Zagreba razmatrana je iz još jednog ugla — pokušaja ustaša da organiziraju povlačenje na teritoriju Trećeg Rajha, odnosno na zapad. Tu materiju pokušala je da elaborira u svom saopćenju Narcisa Lengel-Krizman, ali na način koji je stvo-

⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (VII), 557, 25-1/I.

⁸ U depeši Štaba Treće armije od 7. maja javljeno je 10. korpusu: »Danas je preko zagrebačkog radija objavljena predaja Zagreba jedinicama Jugoslovenske armije, što treba da usledi sutra ili prekosutra. Ovu je predaju objavio dr Kumičić, koji je od Pavelića dobio upravu nad Zagrebom« — Arhiv VII, 295, 11-23/1; Zbornik NOR tom XI knjiga 3, str. 527.

⁹ Naređenje komandanta Prve armije Štabu 10. korpusa glasi: »Uslijedim maršem produžiti pokret, hitno uhvatite vezu sa našom 1. prolet. divizijom koja napada lijevo od Kazališnog trga—Savske ceste—most na Savi... Vi napadate zapadni dio Zagreba, šireći se levo od granice 1. divizije, a desno sećete komunikaciju Zagreb—Podsused.« Arhiv VII, 295, 11—23/1; Zbornik NOR-a tom XI, knjiga 1, str. 632—633. i 649.

rio mnoge nedoumice. Nije uzeto u obzir da je ovdje riječ o dvije vrste emigracije: najprije, o organiziranom slanju ustaških porodica u Njemačku još 1944. godine, a zatim o prisilnom (mada ne u svim slučajevima) tjeranju naroda sa ustaškom vojskom ispred jedinica Jugoslovenske armije. Autor je u pravu kada kaže da su ustaše nastojale »velikom propagandom utjecati na civilno stanovništvo da im se u što većem broju pridruži na putu za emigraciju, kako bi se pred saveznicima predstavili kao snaga uz koju pristaje većina hrvatskog naroda«, ali je takva propaganda i prisila nad narodom vođena faktički tek u vrijeme definitivnog bijega. Prethodne godine, međutim, propaganda za »dobrovoljno iseljavanje, uglavnom ustaških porodica«, imala je bitno drugačiji karakter — prvenstveno materijalne naravi. Ustaške porodice su 1944. godine pokušavale bijegom u Treći Rajh izvući što više zlata i dragocjenosti, opljačkanih najviše 1941. godine, ali i kasnije, no kada su njemačke vlasti počele oduzimati to bogatstvo, bježanje se smanjilo.

Sasvim je drugačiji smisao imalo nastojanje ustaša da se u proljeće 1945. godine predstave saveznicima »kao snaga uz koju pristaje većina hrvatskog naroda«. *Zbornik* ne daje pouzdane odgovore i objašnjenja o tome, niti pruža bilo kakve znanstvene izvore na temelju kojih bi se mogli utvrditi procesi organiziranja evakuacije. Iz teksta Lengel-Krizmanove uopće nije vidljivo da je većina onih koji su se sredinom maja 1945. godine našli na uskim štajersko-koruškim drumovima — izmiješani sa ustašama, domobranima, četnicima i Nijemcima — bila prisiljena na bježanje ustaškim oružjem. Na svim pravcima nastupanja jedinica Prve i Treće armije početkom maja obavještajci su učestalo javljali kako »ustaše na svaki način žele da narod ide s njima«, odnosno kako oružjem i svim prijetnjama primoravaju narod na evakuaciju.« Drugog tjedna maja, prilikom povlačenja preko Zagorja, ustaše su zvjerski likvidirale cijele porodice koje nisu htjele da se svrstaju u njihove bjegunačke kolone.¹⁰ Poznat je i karlovački slučaj: uz svu paniku prilikom povlačenja, ustaše su uspjele da u kolone bjegunaca utjeraju čak i grupu skojevaca, koji su oslobođeni tek kod Pliberka 15. maja.

Na žalost, sve je to malo istraženo i znanstveno provjereno. Prednost je data sporednom i fragmentarnom, bizarnim detaljima (npr. tzv. memorandumu Ante Pavelića), dok su dejstva naših divizija i brigada u drugom planu, na margini. A bile su to krvave

¹⁰ Milan Basta, *Rat je trajao 7 dana duže*, »Gloбус«, Zagreb, 1967, str. 277.

i teške borbe, u kojima su samo Prva proleterska, Šesta proleterska i 21. srpska divizija imale 228 poginulih boraca za nepuna četiri dana (od 8. do 12. maja). Posljedica takvog pristupa jesu i mnoge netačnosti i previdi: za jedinice Prve proleterske divizije Lengel-Krizmanova kaže da su prebačene na sjeveroistok, a one su nadirale ka jugozapadu; u opisu dejstava Šeste proleterske divizije »Nikola Tesla« potpuno su zaboravljene Prva i Treća lička proleterska brigada, koje su 8. maja izbile u Zagreb; 21. divizija Prve armije nije čak ni spomenuta iako je, poslije teških i iscrpljujućih borbi na istočnim prilazima Zagreba (Dubavec, Retkovec, Dubrava), ušla u Zagreb 9. maja u 3 sata — sve vrijeme u borbenom kontaktu sa razbijenim snagama neprijatelja, i dr.¹¹

Tretman pojedinih regija

Za razliku od vojnih operacija, koje su morale dobiti mnogo više prostora i znatno širi tretman u koncepciji organizatora i učesnika znanstvenog skupa, u *Zborniku* je zapaženo obrađena tzv. regionalna tematika. Iz tog domena objavljeno je desetak priloga: dva o poslednjoj ratnoj godini u Lici, na Kordunu i na Baniji, četiri iz Slavonije, tri o zbivanjima u Istri, četiri o Dalmaciji, jedan o sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Najcjelovitije su prikazana zbivanja u Dalmaciji. Osim vojnog aspekta, zapaženo mjesto dato je i narodnooslobodilačkom pokretu u cjelini — sistemu narodne vlasti, privrednoj komponenti, vojno-pozadinskim organima i institucijama, organizaciji žena, omladine i dr. Slična se ocjena može dati i za priloge o narodnooslobodilačkom pokretu u Istri. Oni su, možda, nešto suženijih razmjera i dometa, ali im se zato ne može osporiti temeljitost poniranja u suštinske probleme. Teme o klasnom dozrijevanju pojedinih slojeva stanovništva Istre, o dubokom ispreplitanju nacionalnog i klasnog, o učešću i doprinosu istarskih i riječkih Italijana u narodnooslobodilačkom pokretu, o političkoj i ekonomskoj panorami istarskog poluotoka u vrijeme završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije — ne samo što su unijele mnogo novoga u naše spoznaje već su gotovo u istoj mjeri doprinijele osvjetljavanju istarske regije na jedan novi način, koji će, vjerojatno, izazvati i podstaći daljnju raspravu o ovim i sličnim temama.

¹¹ Zbornik NOR-a, tom XI, knjiga 1, str. 700.

Opća slika onog dijela Hrvatske koji je od 1941. godine do kraja rata bio poprište najžešćih i najkrvavijih sukoba — Like, Korduna i Banije — nije data selektivno i u svim dimenzijama ali i postojeća dva saopćenja — Đure Zatezala i Gojka Vezmara — daju sasvim dovoljno elemenata na temelju kojih je moguće steći potpunu sliku o zamahu i širini narodnooslobodilačkog pokreta u ovim bastionima naše revolucije. Nova, narodnooslobodilačka vlast u ovim regijama — kako s pravom ističe Đ. Zatezalo — od nastajanja se ispoljavala u svim domenama života i planiranja budućnosti. Mnoštvom uvjerljivih podataka pokazano je kako je ustanička Lika, iscrpljivana od ustanka kao malo koji kraj Hrvatske, srazmjerno najvećim ljudskim i materijalnim žrtvama, pri kraju rata smogla snage i načina da »daje po 11.000 obroka dnevno za vojsku, dok je istovremeno na tom području evidentirano 2.015 lica bez hrane«. U takmičenju okruga Hrvatske (oktobar 1944—1945) u njoj je prikupljeno više od 370 t žita i krompira, a na položaje je odnijeto gotovo 300.000 obroka hrane.

Sjeverozapadna Hrvatska, s obzirom na njen značaj u završnoj etapi rata, zasluživala je očito veću pažnju i širi tretman. Zbornik donosi o tome samo jedan prilog — saopćenje Zdravka Dizdara. Bez pretenzija da dajemo sud o svim aspektima ovog rada, moramo upozoriti na nekoliko grubih previda. Prvo, riječ je o nacionalnom sastavu stanovništva ove regije. Dizdar piše da je ono »isključivo hrvatske narodnosti«, što je netačno, jer su tu živjeli i pripadnici drugih nacija: Srbi, Česi, Slovaci, Mađari i dr. Samo u bjelovarskom okrugu bilo je do 1941. godine oko 10 procenata Srba. Drugo, teško je prihvatiti tvrdnju da u ovim krajevima ustaše »nikada nisu imali neko svoje jače uporište«, jer mnoge historijske činjenice govore o tome drukčije. Prva ustaško-frankovačka vojna pobuna u aprilskom ratu 1941. godine izbila je upravo u 108. pješadijskom puku u Bjelovaru, a i prvi zabilježeni masovni pokolj srpskog stanovništva u ustaškoj NDH izvršen je u bjelovarskom selu Gudovcu 28. aprila 1941. godine, kada je zvjerski ubijeno 185 ljudi. U danima sloma bivše Jugoslavije u ovim krajevima su registrirani brojni slučajevi razoružavanja pripadnika jugoslovenske vojske od strane Mačekovih »zaštitara«, koji su oteto oružje odmah predavali ustašama i Nijemcima, a nisu bili rijetki ni slučajevi da su pripadnici Mačekove »zaštite« kompletno prelazili u redove ustaša. Sve te činjenice ne negira ni autor saopćenja (naprotiv, eksplicite ih naglašava), ali je zaključak koji iz njih izvodi pod velikim upitnikom: da li su ili nisu ustaše u ovim krajevima

imale »jače« ili »slabije« uporište. Uostalom, kako tu gradaciju treba shvatiti u kontekstu razmatranja historijskih događaja? Treće, analizu okupatorsko-kvislinških formacija na području sjeverozapadne Hrvatske Z. Dizdar izvodi isključivo iz izvještaja obavještajnog odjeljenja Glavnog štaba Hrvatske od 1. januara 1945. godine, ne konsultujući gotovo nijedan drugi izvor, čak ni tamo gdje je to bilo moguće. Prema pomenutom izvještaju GŠ Hrvatske, na ovom teritoriju su se nalazile 1, 2, 4, 5, 7, 13, 14. i 16. »hrvatska divizija« sa ukupno 38 ustaških, 55 domobranskih i četiri lovačka bataljona, te tzv. brzi zdruk i veći broj manjih ustaško-domobranskih i oružničkih (žandarmerijskih) jedinica. Neke od ovih jedinica, međutim, npr. 4, 7, 13. i 14. divizija, u to vrijeme bile su na drugim bojištima, a posebno značajnu formaciju — Pavelićev tjelesni zdruk, koja je za sve vrijeme rata bila u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, uopće ne spominje. S tim u vezi, upozoravamo na još jednu činjenicu: u završnoj fazi rata ustaške i domobranske jedinice uopće nisu razdijeljene. Sve svoje snage Pavelić je svrstao u tzv. »hrvatske oružane snage«, koje su krajem 1944. godine imale oko 170.000 vojnika u 18 divizija, a od marta 1945. godine u pet »zborova«. Poglavnikov tjelesni zbor, djelomično 2. zbor i samostalna 16. divizija bili su u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.¹²

Previdi i netačnosti u analizi Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske

U relativno obimnom saopćenju našeg zapaženog historičara, pukovnika Nikole Anića *Oružane snage NOP-a Hrvatske i rad i djelovanje Glavnog štaba Hrvatske u vrijeme njezinog oslobođenja — kraj 1944. i početak 1945. godine* inicirana je, rekli bismo, potpuno suvišna rasprava o tome — jesu li oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji bile jedinstvena vojna sila ili ne. Čini se da je izgubljena iz vida činjenica da je narodnooslobodilački pokret jedan i jedinstveni antifašistički pokret na cijelom jugoslavenskom prostoru, i da imamo jednu i jedinstvenu vojsku, istovjetnu počev od udarnih ilegalnih grupa, preko partizanskih odreda do Narodnooslobodilačke vojske i Jugoslovenske armije. Kada je riječ o glavnim štabovima, njihovo postojanje i vojno (vojno-po-

¹² *Oslobođenje Hrvatske 1945*, str. 266; M. Colić, *Oružane formacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941—1945*, Varaždin, 1976, str. 1037.

litičko) djelovanje ne treba brkati sa pojmom zasebnosti; naprotiv, posebno treba gledati u jedinstvenom, u prožimanju, u zajedničkom.

Polazeći od pomenutih, po našem mišljenju nedvojbenih premisa, nikako se ne može prihvatiti Anićevo tvrđenje o samostalnim »oružanim snagama NOP-a Hrvatske kojima je rukovodio i komandovao Glavni štab NOV i PO Hrvatske«. Slijedeći istu logiku, mogli bismo onda reći da je i NOP Like imao svoje oružane snage, što je samo pola, ali ne i sva istina, ako se odmah ne kaže: kao sastavni dio hrvatskih, a po tome i jugoslavenskih antifašističkih oslobodilačkih oružanih snaga. Prije desetak godina dr Vladimir Bakarić je objašnjavao kako je »formiranje glavnih štabova« značilo »običan nastavak politike koju je imala KPJ zacrtanu još od 1934, od ljubljanskog plenuma CK KPJ«. Komentirajući ovu tvrdnju, kazao je i sljedeće: »Formirajući glavne štabove samo smo potvrđivali svoju politiku — u cilju da se mobiliziraju narodne mase svih nacionalnosti... da se odgovornost za tok borbe prenese na svaki narod, da svatko odgovara za svoj teren. U tom smislu treba tražiti i 'samostalnost' glavnih štabova. Radi se o relativnoj samostalnosti. Naravno, glavni štab je bio pod komandom Vrhovnog štaba.«¹³

Ni u jednom razdoblju narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji nije bilo problema da se snage NOVJ, formirane u bilo kojem kraju, pomjeraju prema potrebi strateških rješenja i konkretnih procjena Vrhovnog štaba. Upravo zato Anić nema pravo kada nabraja jedinice koje su sudjelovale u oslobođenju Hrvatske; Šestu ličku proletersku i 28. udarnu slavonsku diviziju on uporno ubraja u snage GŠ Hrvatske, iako su one na drugim vojištima i pod drugim komandom. Vojnički rečeno, kao da su odkomandovane »samo su neko vrijeme u Srbiji, na srijemskom frontu, i u borbama oko Travnika, a potkraj rata i one su angažirane za oslobođenje Hrvatske, kao i divizije 1, 2. i 3. armije«. Prvo, Šesta lička divizija je izvan hrvatskog vojišta od 9. novembra 1943. godine, a 28. slavonska divizija od 14. septembra 1944. godine. Od tog vremena Glavni štab Hrvatske nema više nikakve veze s njima, nije im nadređen u svojstvu starije, pretpostavljene komande. Obe divizije su ušle u nove operative sastave i stavljene pod druge komande. Drugo, u oslobođenju Hrvatske, osim divizija Prve, Druge i Treće armije, bile

¹³ Jovo Popović, *Kazivanja dr Vladimira Bakarića: To su bila čudesna vremena, dani herojstva*, »Vjesnik«, Zagreb, 1976, str. 11—12.

su angažirane i divizije Četvrte armije ali ih Anić ne spominje, vjerojatno zato što su one dio »oružanih snaga NOP-a Hrvatske«, pa je i logično da se bore za njeno oslobođenje. Treća primjedba se odnosi na tvrdnju da »na kraju rata nije bilo nijednog partizanskog odreda u Hrvatskoj«. U monografiji o Desetom korpusu, međutim, general Rade Bulat piše: »Posavski partizanski odred, surađujući s 39. krajiškom, 28. slavonskom i 45. srpskom divizijom, 8. maja ujutro prelazi kolni most na rijeci Savi s južne strane i ulazi u Zagreb«. Sličnu informaciju imamo i u izvještaju Štaba 10. korpusa od 15. maja 1945. godine: »Štab grupe partizanskih odreda rasformiran je. Kalnički partizanski odred stavljen je na raspolaganje Korpusu narodne odbrane. Zagrebački partizanski odred ušao je u sastav 33. divizije, a Zagorski partizanski odred u sastav 32. divizije, no isti se još nalazi na njegovom sektoru Krapina — Zabok — Zlatar.«¹⁴ Četvrto, netačan je i podatak kako je »u završnoj ofanzivi za oslobođenje Jugoslavije, najviše za oslobođenje Hrvatske, iz Hrvatske bilo angažirano 165.000 naoružanih boraca; od toga se pod neposrednom komandom Glavnog štaba Hrvatske nalazilo 150.000 boraca«. Taj podatak je dvostruko netačan: najprije zato što su se do 29. aprila pod neposrednom komandom GŠH nalazile samo jedinice 4. korpusa, a potom i stoga što su sve ostale snage bile već svrstane u armije, a armije su — kao što je poznato — bile pod neposrednom komandom Generalštaba Jugoslovenske armije. Poričući svoju prethodno datu tvrdnju, Anić nešto kasnije i sam konstatira kako GŠ Hrvatske od 1. januara 1945. godine »gubi operativnu ulogu, ali i dalje neposredno rukovodi vojnim oblastima, odnosno ima više naglašenu teritorijalnu komponentu«. Peta primjedba se odnosi na tretman divizija i brigada formiranih na tlu Hrvatske, koje su sudjelovale u završnim operacijama. Historijski je tačno i nesporno da je u Hrvatskoj formirano 17 divizija, ali je netačno da su sve one bile pod komandom Glavnog štaba Hrvatske u završnim operacijama. Sintagma »divizije GŠ Hrvatske«, upotrebljava se, prema tome, prilično nekorektno.¹⁵ Slično se može reći i za brigade; nisu to »narodnooslobodilačke brigade Glavnog štaba Hrvatske«, već brigade Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske, kao dijela jedinstvene NOV Jugoslavije. Stiče se utisak

¹⁴ Arhiv VII, 557, 52-5/3.

¹⁵ Šesta lička proleterska divizija ušla je u sastav Prvog proleterskog korpusa novembra 1943. godine. Prema tome, netačna je tvrdnja kako je ona »bila najviše priznanje Vrhovnog komandanta, maršala Tita, kada je 19. oktobra 1944. proglašena proleterskom i ušla u sastav 1. proleterskog korpusa«.

upornog dokazivanja i insistiranja na tezi kako je Glavni štab Hrvatske imao neku svoju, maltene samostalnu vojsku, što je sa našom doktrinom narodnooslobodilačkog rata bilo apsolutno nespojivo. Kada je riječ o proleterskim brigadama, mora se imati u vidu da na teritoriju Hrvatske nijedna brigada nije formirana kao proleterska, čak ni 13. proleterska brigada »Rade Končar«, jer je ona prije proglašavanja za proletersku mjesec dana dejstvovala kao 13. narodnooslobodilačka udarna brigada »Josip Kraš«. Nije jasno zašto u nabranjanju brigada odlikovanih »Ordenom narodnog heroja« Anić previđa Prvu i Drugu ličku brigadu Šeste proleterske divizije, a spominje samo Treću ličku brigadu.

Umjesto zaključka

Rezimirajući znanstvenu, historiografsku i upotrebnu vrijednost *Zbornika* sa stanovišta suvremenih i aktualnih potreba vremena u kojem živimo, možemo reći da smo njegovom pojavom dobili vrijedno djelo. Dokaz više da su nam ovakvi i slični skupovi i znanstvene rasprave neophodne i potrebne, jer još — iako je proteklo više od 40 godina od završetka rata — ima nedovoljno istraženih tema, čak i širih razmjera, o kojima nije data konačna riječ historije, nauke i učesnika (aktera) pojedinih zbivanja naše nedavne prošlosti. Zato i moramo biti strogi u ocjeni onoga što se kaže i napiše, pogotovo kada se to učini na jednom znanstvenom skupu ovakvog karaktera — kakav je bio u Zagrebu.

Uz sve uvažavanje vrijednosti *Zbornika*, koje smo već apostrofirali, mora se ukazati i na nekoliko ozbiljnih nedostataka u njegovom koncipiranju.

Prva krupna primjedba odnosi se na izostavljanje kompleksa vojnih dejstava jedinica Jugoslovenske armije u završnim operacijama za oslobođenje Hrvatske, posebno onih koje su izvodile Prva, Druga i Treća armija. Ako su organizatori znanstvene rasprave procjenjivali da će za tu temu biti dovoljno samo jedno saopćenje, očigledno su izgubili iz vida da je vojna komponenta i u posljednjoj godini rata imala izuzetan značaj. Time ne želimo reći da su druge sfere borbe i djelatnosti trebalo da budu izostavljene i svedene na usputne komentare. Ako to već nije moglo da se obezbijedi na samom skupu, postojala je mogućnost da se to učini naknadno — uz neophodno objašnjenje u predgovoru.

Druga, prilično uočljiva manjkavost *Zbornika* jeste neujednačenost u načinu pristupa obradi pojedinih tema, primijenjenoj metodologiji i izvorima koje su autori pojedinih priloga koristili. To je gotovo uvijek karakteristika publikacija ove vrste, jer je iza svakog priloga (referata, saopćenja) konkretna ličnost, a ni sve teme i događaji nisu podjednako istraženi, što jednima otežava, a drugima olakšava pisanje. Upravo zato i postoji obaveza priređivača i urednika knjige da otklone bar krupne i evidentne različitosti. Tako npr. F. Trgo piše kako su operativne jedinice u Hrvatskoj početkom 1945. godine imale 100.740 boraca, a pukovnik Anić navodi 119.940, a sličnih primjera ima još: u tekstu N. Anića brojno stanje 10. korpusa iznosilo je 14.144 borca, a u saopćenju Z. Dizdara — 12.346 i sl. Pomenute i druge razlike trebalo je objasniti u bilješkama redakcije *Zbornika*, kao i one o gubicima neprijatelja, koji su u većini priloga davani isključivo na temelju izvještaja naših jedinica, što je očito nedovoljno. Čak i u nekim tekstovima, koji svojim znanstvenim nivoom i načinom obrade »odskaču« od prosjeka, kao npr. o oslobođenju Dalmacije (Miroslava Ćurina) i borbama za oslobođenje Rijeke (Radula Buturovića) ima dosta takvih previda i netačnosti, koje je u pripremanju *Zbornika* trebalo otkloniti. Ćurin npr. piše kako je poslije kninske operacije »raspad Đujićevih četnika bio potpun i konačan« — što je historijski netačno, jer se Đujić u dogovoru sa Pavelićem povlači u decembru 1944. godine prema Bihaću sa 4.560 četnika, a pri navođenju neprijateljskih gubitaka u kninskoj operaciji nekritički prihvata samo aproksimativni podatak naše historiografije o 11.000 neprijateljskih vojnika izbačenih iz stroja ne konfrontirajući ga istodobno sa izvještajem njemačkog 15. brdskog korpusa u kojem se kaže da su izgubili 4.488 ljudi.¹⁶ Netačna je i tvrdnja da je »po bročanoj snazi i vatrenoj moći 8. dalmatinski korpus drugi u NOVJ, odmah iza 14. srpskog korpusa koji je imao 58.967 boraca«, jer je u to vrijeme (30. novembra 1944. godine) 1. proleterski korpus na sremskom frontu imao više od 60.000 boraca.¹⁷

Treća ozbiljna primjedba suštinskog karaktera odnosi se na cjelokupni koncept i izbor tema objavljenih u *Zborniku*. Stiče se utisak da o tome nije vođeno dovoljno računa; izostavljene su mnoge relevantne teme, a publikovani su neki prilozi koji se teško mogu uključiti u ovakvu ediciju. Primjera radi, nema nijednog teksta

¹⁶ Arhiv VII, NAW-N-T-311, 184/976—980.

¹⁷ N. Anić, S. Joksimović i M. Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 523.

koji razmatra snage, planove i dejstva neprijatelja, izostavljena je veoma interesantna tema o proljećnim pregovorima Pavelića i Draže Mihailovića, nijedan autor nije pokušao šire da elaborira poziciju i ulogu katoličkog klera, naročito njegovih vrhova, u posljednjoj godini rata, i dr. Na drugoj strani, našli su mjesto u *Zborniku* neki prilozi čija je vrijednost pod velikim upitnikom (npr. Z. Knežović o kulturnom zamahu u poslijeratnim godinama u Hrvatskoj, čije su mnoge postavke veoma diskutabilne). To stvara dojam izvjesne površnosti i nedorečenosti, pogotovo što se sličan prigovor može uputiti i nivou znanstvene obrade i leksičke korektnosti.¹⁸ Uređivački odbor i recenzent *Zbornika* očito nisu mogli previše da učine; *Zbornik* je samo odslikao ono što je na znanstvenom skupu rečeno i pročitano, pa zato sve primjedbe treba i uputiti na tu adresu.

Umjesto zaključnog komentara, koji je poslije svega što je prethodno rečeno sasvim izličan, recimo samo ovo: ovakvi skupovi i edicije potrebni su i neophodni, i takvi će biti još dugo vremena. Zato im se mora pristupati studiozno i izuzetno odgovorno, uvažavajući sve relevantne činioce.

S U M M A R Y

A CONTRIBUTION TO THE HISTORIOGRAPHY OF NATIONAL LIBERATION WAR AND REVOLUTION OF YUGOSLAVIA

The anthology »Oslobođenje Hrvatske 1945. godine« (Liberation of Croatia in 1945) contains reports and discussions presented at a scientific gathering on the occasion of 40 years from the liberation of Yugoslavia, and is one of the most significant books written on the termination of the national liberation war of Yugoslavia, filling a substantial gap in our contemporary historiography. Along with scientific works it contains also some recollections given by participants in these historical events.

On over 720 pages are presented 56 scientific works that could be classified to ten groups. In addition to these works, the anthology contains also 15 discussions. By the abundance of analysed facts and documents, by the applied methodological procedure, and by the degree of utilization of sources, this anthology entered the category of significant scientific publications.

In a critical presentation of the anthology are, in addition to pointing out the most valuable contents and stressing that it makes a scientific contri-

¹⁸ Primjera radi, lektor *Zbornika* stalno upotrebljava vremensko određenje »na sredini godine, mjeseca, dana« umjesto »sredinom godine, mjeseca«.

bution to the modern Yugoslav historiography, some critical remarks have been given. These remarks pertain primarily to the not sufficiently worked out military aspect of situation, developments and relations in the last war year in Croatia. While the engagement of different social classes and layers in the national liberation movement and the organization of the people in different regions of Croatia have been studiously presented, almost no mention has been made of operations carried out by the 1st and 2nd armies, which were carrying out significant tasks in the April/May 1945 offensive for the liberation of the country.

R E S U M E

UNE CONTRIBUTION A L'HISTORIOGRAPHIE DE LA GUERRE DE LIBERATION NATIONALE ET DE LA REVOLUTION

Le recueil des travaux qui a pour titre »Oslobodenje Hrvatske 1945. godine« (Libération de la Croatie en 1945«) comprend les communications et les interventions de la conférence scientifique organisée à l'occasion du quarantième anniversaire de la libération du pays et est l'un des livres les plus importants portant sur les opérations finales de la guerre de libération nationale. Cette oeuvre vient combler une lacune importante de notre historiographie moderne. Outre les travaux scientifiques, le livre a permis d'enregistrer aussi les mémoires éloquentes de quelques participants.

Sur plus de 720 pages, le livre contient 56 travaux scientifiques répartis en dix chapitres qui s'apparentent. Le recueil rapporte aussi les textes de 15 interventions. Regorgeant de faits et de documents analysés, par son procédé méthodologique, ainsi que par le niveau atteint dans l'exploitation des documents originaux ce recueil de travaux se range dans la catégorie des publications scientifiques sérieuses.

La présentation critique du recueil, outre sa plus grande valeur et ce qui contribue à enrichir l'historiographie yougoslave moderne, a permis de relever quelques remarques. Celles-ci portent principalement sur le fait que l'aspect militaire de la situation, des événements de la dernière année de la guerre en Croatie a été insuffisamment traité. Alors que l'adhérence au mouvement de libération nationale de certaines classes et couches sociales, ainsi que les modes d'organisation du peuple par régions en Croatie, ont été traités d'une façon minutieuse il n'en a guère été le cas des actions des Première et Troisième Armées qui durant l'offensive en avril-mai 1945 ont accompli des tâches importantes pour la libération du pays.

РЕЗЮМЕ

ВКЛАД В ИСТОРИОГРАФИЮ НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ
ВОЙНЫ И РЕВОЛЮЦИИ

Сборник „Освобождение Хорватии 1945 года“ содержит сообщения и дискуссии с научного собрания, посвященного сорокалетию освобождения страны, и является одной из самых значительных книг об окончании народно-освободительной войны. Настоящее произведение пополняет заметный пробел в нашей историографии. Наряду с научными трудами в книге даются и воспоминания участников этих событий.

На 720 страниц опубликовано 56 научных трудов, которые можем классифицировать в десять родственных групп. Кроме этого в сборнике дается и 15 дискуссий. Обилием фактов и документов, подвергающихся анализу, методологическим примером, а также и уровнем использования материала настоящий Сборник присоединился к категории серьезных научных публикаций.

В критическом очерке Сборника, наряду с рассмотрением того, что по своему качеству представляет собой ценный вклад в современную югославскую историографию, даются и некоторые примечания. Они в первую очередь относятся к недостаточно обработанному военному аспекту состояния, событий и отношений в последнем году войны в Хорватии. Тщательно изучаются участие отдельных общественных классов и слов в народно-освободительном движении, а также и организация народа в отдельных районах Хорватии, но почти совсем остались без внимания боевые действия Первой и Третьей армий, которые в апрельско-майском наступлении 1945 года выполнили значительные для освобождения страны задачи.